

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

В. В. НАДЬОН

**СУБ'ЄКТИВНИЙ ОBOB'ЯЗОК
ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ
ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН**

Монографія

Харків
«Право»
2017

УДК 347.4(477)
ББК 67.9(4УКР)304.2
Н17

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 08.09.2017 р.)*

Рецензенти:

М. К. Галянтич – доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України;

Є. О. Мічурін – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Надъон В. В.

Н17 Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин : монографія / В. В. Надъон. – Харків : Право, 2017. – 392 с.

ISBN 978-966-937-265-9

Монографія є результатом наукових досліджень автора у напрямі визначення категорії суб'єктивного обов'язку. Розглянуто правову природу суб'єктивного цивільного обов'язку та розкрито класифікаційні ознаки цієї категорії; виокремлено підстави виникнення, зміни та припинення суб'єктивного цивільного обов'язку; визначено правові заходи, спрямовані на добровільне або примусове виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, приділено увагу суб'єктивному цивільному обов'язку як елементу змісту зобов'язальних (договірних і недоговірних) та спадкових правовідносин. Визначено, у яких випадках слід застосовувати категорію «обов'язок», а в яких – «борг»; розмежовано категорії «обов'язок», «відповідальність» та «санкції». Аналізуються теоретичні погляди науковців з розглядуваної проблеми, судова практика, законодавство країн ближнього і дальнього зарубіжжя.

Для науковців і практиків, аспірантів, слухачів магістратури, студентів юридичних навчальних закладів, а також усіх, хто займається проблемами цивільного права.

**УДК 347.4(477)
ББК 67.9(4УКР)304.2**

© Надъон В. В., 2017

ISBN 978-966-937-265-9

© Оформлення. Видавництво «Право», 2017

Вступ

Суб'єктивний обов'язок визнається одним з основних засобів цивільно-правового регулювання і забезпечує реалізацію суб'єктивних прав, поєднання приватних та громадських інтересів у сфері економічного обороту. Це означає, що дослідження суб'єктивного права в механізмі цивільно-правового регулювання без належного врахування його взаємозв'язку із суб'єктивними обов'язками є малоперспективним. З огляду на це правова категорія суб'єктивного обов'язку є однією з основних категорій цивільного права.

Стаття 29 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року передбачає, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому відбувається її розвиток як особистості. Відповідно до цього положення на обговорення Об'єднаних Націй та світової громадськості Міжнародною Радою взаємодії був представлений проект Загальної декларації обов'язків людини. У преамбулі проекту визначено, що обов'язки людини невіддільні від її прав, не може бути прав людини без її обов'язків, і тільки усвідомлюючи свої обов'язки поряд з правами можна досягти справжньої свободи, справедливості та загального миру. Зневага до обов'язків або усунення від їх виконання породжує конфлікти між людьми та створює проблеми, включаючи глобальні. Створення спільними зусиллями такого світу, в якому люди можуть відчувати себе в безпеці, мати можливість вільно жити та нормально розвиватися, не боючись за своє майбутнє, проголошено як високе прагнення людей. Їх обов'язки мають визначатися не тільки і не стільки владою закону, а перш за все свідомістю, совістю і розумом самої людини, розумітися однаково повсюдно і бути основою загального миру й безпеки на планеті Земля.

У юридичній науці до останнього часу недостатньо уваги приділялося проблемі правової природи суб'єктивного обов'язку, а дослідження специфіки суб'єктивного права пішло далеко вперед. Пояснити ситуацію можна

тим, що суб'єктивне право є важливим елементом, без якого неможливо побудувати правовідносини. Щодо суб'єктивного обов'язку, то про нього, як правило, йдеться як про цілком зрозумілу категорію, що існує поруч із суб'єктивним правом, як його корелят. У науковій літературі існує думка, що без суб'єктивного права суб'єктивний обов'язок не може існувати. З огляду на це науковці передусім приділяють увагу саме суб'єктивному праву, його виникненню, здійсненню та правовому захисту.

Проблеми суб'єктивного права перебувають у колі наукових інтересів дослідників як у галузі теорії права, так і в галузі цивільного права. Серед науковців в теорії права слід згадати М. Г. Александрова, С. С. Алексєєва, Є. З. Бекбаєва, О. А. Лукашову, Я. М. Магазінера, О. В. Малька, М. І. Матузова, В. О. Токарева, Ю. К. Толстого, Л. І. Петражицького, К. А. Флейшиц, Р. О. Халфіну, Є. М. Хохлову, Д. М. Чечота, М. В. Южаніна, Л. С. Явича та ін.

У галузі цивільного права проблеми суб'єктивного права досліджували В. І. Борисова, С. М. Братусь, Є. В. Вавілін, Я. Р. Веберс, І. В. Венедиктова, М. К. Галянтич, В. П. Грибанов, В. С. Груздев, М. В. Домашенко, І. В. Жилінкова, Ю. М. Жорнокуй, Т. І. Ілларіонова, О. С. Іоффе, В. Б. Ісаков, С. Ф. Кечек'ян, А. В. Коструба, О. О. Кот, О. О. Красавчиков, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Б. М. Мезрін, Є. О. Мічурін, М. Т. Оридорога, А. Г. Певзнер, С. О. Погрібний, О. О. Поротікова, І. Й. Пучковська, З. В. Ромовська, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, М. О. Стефанчук, В. О. Тархов, М. В. Ус, Г. В. Чурпіта, В. Ф. Яковлев, В. Л. Яроцький, С. В. Ясечко та ін.

У теорії права питаннями обов'язку займалися та продовжують займатися Л. І. Глухарьов, Р. Р. Карімова, І. В. Коршунова, О. О. Рудаков, Б. М. Семенко.

Окремі проблеми суб'єктивного обов'язку в цивільному праві досліджували у своїх роботах В. С. Єм (1981 р.), Є. В. Вавілін (2006 р.), С. О. Погрібний (2008 р.).

Водночас ключові проблеми категорії суб'єктивного обов'язку в цивільному праві – правова природа, структура, зміст, характеристика, особливості, підстави виникнення, класифікація суб'єктивного обов'язку є практично не дослідженими.

Пропонована робота ставить за мету розглянути суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин та показати важливість, значимість, самостійність цієї категорії при розгляді її специфіки. С. С. Алексєєв

вказував, що юридичні обов'язки не обмежуються рамками правовідносин, а виступають за своїм змістом та значенням як явища багатші, багатогранніші, що мають самостійну цінність, нерідко виходять за межі правових зв'язків як таких¹.

У дослідженні визначено правову природу суб'єктивного цивільного обов'язку та розкрито класифікаційні ознаки цієї категорії; виокремлено підстави виникнення та припинення суб'єктивного цивільного обов'язку; визначені правові заходи, спрямовані на добровільне або примусове виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, а також приділено увагу суб'єктивному цивільному обов'язку як елементу змісту зобов'язальних (договірних і недоговірних) та спадкових правовідносин.

Автором доведено, що важливою категорією правовідносин є не лише суб'єктивне право, а й суб'єктивний цивільний обов'язок, і зроблено висновок, що суб'єктивний цивільний обов'язок – це самостійна категорія. Однак здебільшого в цивільному праві застосовуються дві самостійні категорії – суб'єктивне цивільне право та суб'єктивний цивільний обов'язок, нерозривно пов'язані в межах змісту цивільних правовідносин, без яких не можуть існувати правовідносини. Справедливо зазначається, що без прав не існує обов'язків, без обов'язків не існує прав. За словами В. С. Єма, «суб'єктивним правам та обов'язкам притаманні властивості парних категорій, які є не простим породженням людської свідомості, а віддзеркаленням реальних процесів правової дійсності. Вони немислимі одна без одної – існування однієї з необхідністю передбачає існування іншої»². Така єдність прослідковується при аналізі окремих питань через кореляційний зв'язок суб'єктивних цивільних прав та обов'язків.

Значну увагу приділено розмежуванню категорій «обов'язок», «борг», «відповідальність», «санкції» визначено, у яких випадках слід використовувати категорію «обов'язок», а в яких – категорію «борг».

Отже, представлена монографія є спробою проведення комплексного аналізу категорії суб'єктивного цивільного обов'язку з метою формування цілісного уявлення про зазначену категорію в науці цивільного права.

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций в 2 т. /отв. за вып. В. М. Семенов. Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1972. Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. С. 258.

² Ем В. С. Категория обязанности в советском гражданском праве (вопросы теории): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. М., 1981.

Розділ 1

Теоретичні підходи до визначення сутності суб'єктивного обов'язку в цивільних правовідносинах

1.1. Правова природа суб'єктивного цивільного обов'язку

Обов'язок – невід'ємна властивість розвиненої правосвідомості, правової культури людини та всього суспільства. За словами О. М. Жеребцова «обов'язок – об'єктивне явище, неминуче та необхідне для будь-якого соціального середовища, де існує та діє людська особистість»¹.

Слід зазначити, що в науці категорія «обов'язку» розглядається по-різному. Так, І. Кант зазначав, що основу обов'язку необхідно шукати не в природі людини або в тих обставинах у світі, в які вона поставлена, а виключно в поняттях чистого розуму². І. О. Ільїн писав: «Люди, які не знають своїх обов'язків, не можуть й дотримуватися

¹ Жеребцов А. Н. Возникновение, эволюция развития и современное состояние идеи правовой обязанности (от права архаического к праву международному). *Очерки новейшей камералистики*. 2012. № 3. С. 5.

² Кант И. Основоположение к метафизике нравов / под ред. В. М. Хвостова. М.: Тип. Вильде, 1912. С. 4. (Труды московского психологического общества; вып. 7).

їх; люди, які не знають своїх повноважень, довільно перевищують їх або ж боягузливо поступають силі; люди, які не бажають визнавати заборон, легко забувають всякий упин та дисципліну або виявляються приреченими на правову неосудність»¹. У свою чергу, в тлумачно-му словнику зазначено, що обов'язок – це те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або зважаючи на власне сумління². Обов'язок – це коло дій, покладених на кого-небудь та безумовних для виконання³.

Отже, обов'язок, з одного боку, тісно пов'язаний із зовнішнім впливом на свідомість особи (накладати борг, тягар), а з другого – з людською дією (колом таких дій, способом дій). Обов'язок у цьому випадку сприймається як певна людська дія, в якій він виражається. Обов'язок часто сприймається і як людський борг (лат. *debeo* – повинність). Ці обставини дають можливість охарактеризувати обов'язок як якийсь зовнішній фактор, що впливає на людину в процесі її дії (поведінки), як щось привнесене, обмежене, що зумовлює характер та спрямованість людської поведінки. У такому значенні обов'язок являє собою не тільки обмежену обставину, що зумовлює характер та спрямованість людської поведінки, а є й способом (засобом) оцінки характеру самої цієї поведінки. У зв'язку із цим можна погодитись з висновком, що в такому аспекті обов'язок «дає можливість розкрити взаємозв'язок способу життя із соціальними нормами, показати вплив цих норм на реалізацію соціальних цінностей та поведінку людей, на їхні уявлення про справедливе та належне, а тим самим усвідомити можливості цілеспрямованого впливу на процеси формування та розвиток суспільно корисної поведінки»⁴.

¹ Ильин И. А. О сущности правосознания / подгот. текста и вступ. ст. И. Н. Смирнова. М.: Рарогъ, 1993. С. 24.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009.

³ Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка / Рос. акад. наук; Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. 4-е изд., доп. М.: ИТИ Технологии, 2003. С. 442.

⁴ Кудрявцев В. Н., Бородин С. В., Нерсесянц В. С., Кудрявцев Ю. В. Социальные отклонения. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрид. лит., 1989. С. 69.

Зобов'язана особа не може виключно за своїм бажанням перенести тягар свого обов'язку на іншу особу, у силу своєї правової позиції вона не може впливати на інших осіб. Оскільки суб'єктивний цивільно-правовий обов'язок звернений на особистість її носія, він не може мати дві складові, тобто бути звернутим до самої зобов'язаної особи та до кого-небудь ще¹.

Категорія «обов'язок» розглядається в соціології, філософії, праві. У даній роботі увага приділяється переважно правовій категорії обов'язку.

У доктрині цивільного права не склалося єдиного погляду на розглядувану категорію та її складові. Так, на думку Г. Ф. Шершеневича, юридичний обов'язок – це усвідомлення пов'язаності своєї волі. Людина змушена узгодити свою поведінку з висунутими до неї ззовні вимогами². М. М. Коркунов зазначав, що юридично зобов'язана особа – це особа, до якої звернені норми права, що обмежують можливе фактичне здійснення її інтересів через інтереси інших. На волю людини, готової діяти за спонуканням своєї натури, тисне фактор, що викликає в неї усвідомлення своєї пов'язаності, отже, в основі правового обов'язку, як і суб'єктивного права, лежить воля – воля пасивного суб'єкта³. За словами В. С. Єма, «правовий обов'язок – конкретна форма втілення та прояву об'єктивної необхідності того чи іншого варіанта поведінки особистості, яка отримала правову регламентацію»⁴.

Юридичний обов'язок виступає як особливий, необхідний, передбачений законом вид поведінки однієї особи відносно іншої особи. Отже, юридичний обов'язок насамперед характерний для правовід-

¹ Жилинкова И. В. Гражданское правоотношение: системно-структурный подход. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2010. № 929. Спец. вип. С. 40.

² Шершеневич Г. Ф. *Общая теория права*: науч. изд. М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. Вып. 3. С. 619-620.

³ Коркунов Н. М. *Лекции по общей теории права / сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. Н. Медушевский*. М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. 520 с. (Библиотека отечественной мысли с древнейших времен до начала XX века).

⁴ Ем В. С. *Категория обязанности в советском гражданском праве (вопросы теории)*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. М., 1981. С. 20.

носин. Відносини людей є правовідносинами лише остільки, оскільки являють собою зустріч правових повноважень, заборон та обов'язків, що належать різним суб'єктам права¹.

Німецький теоретик XIX ст. Ф. Регельсбергер цілком обґрунтовано стверджував, що за допомогою своїх вільних дій або незалежних від своєї волі подій людина вступає у відносини з істотами зовнішнього світу, з людьми та речами. Для задоволення своїх тілесних та духовних потреб, користуючись своїми силами та здібностями, вона підпорядковує собі речі, зобов'язується відносно інших людей та зобов'язує їх відносно себе. Це стосується як окремих людей, так і їх об'єднань. Регулювання та захист виникають з людських відносин та становлять завдання права. Останнє, підпорядковуючи життєві відносини своєму пануванню, визначаючи умови правового визнання їх та їх значення в галузі права, зводить спочатку фактичні відносини в правовідносини.

Цивільні правовідносини формуються як відносини між рівноправними суб'єктами, як правовідносини особливого структурного типу, в яких обов'язок кореспондує правомочності як домаганням, а не як велінню. При всій полярності суб'єктивних прав та обов'язків у цивільних правовідносинах зобов'язаний суб'єкт у всіх випадках перебуває в рівному становищі з управомоченим суб'єктом. Слід зазначити, що зобов'язаний та управомочений суб'єкти перебувають у відносинах координації, а не субординації. На відміну від цього, в адміністративних правовідносинах взаємні права та обов'язки сторін встановлюються в рамках владовідносин, у яких зобов'язаний суб'єкт, як правило, виступає як підлеглий уповноваженій особі. Уповноважений володіє владним повноваженням як елементом компетенції, що дозволяє йому за наявності встановлених законом підстав покладати обов'язки на інших суб'єктів².

Юридичні дії та події створюють між людьми особливого роду зв'язки, порядок їх взаємної залежності: коли на одній особі –

¹ Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. *Собрание сочинений: в 10 т. Конец 1930 г. – начало 1951 г. Цюрих.* М.: Рус. кн., 1994. Т. 4. С. 96.

² Ем В. С. Категория обязанности в советском гражданском праве (вопросы теории). С. 74.

обов'язок, то в іншій особі є право на те саме, до чого зобов'язана перша. І навпаки, коли у однієї особи – є право, тобто можливість діяти певним чином, то інша зв'язана необхідністю діяти у згоді із цією можливістю, тобто не перешкоджати їй, терпіти її здійснення або сприяти її здійсненню. Поєднання суб'єктивного права із суб'єктивним обов'язком є правовідносинами, тобто таким взаємозв'язком людей, в якому за одними закріплена належна можливість бути причиною дій інших. Правовідносини – це встановлена об'єктивним правом взаємозалежність між людьми, що відкриває можливості одним та закриває ці можливості іншим¹. Слід погодитися з М. В. Вітрук, що правовідносини є правовим зв'язком прав та обов'язків точно визначених суб'єктів права як корелятивів, в яких одні є відомими як носії суб'єктивного права, а інші – як носії юридичного обов'язку².

Проаналізуємо основну проблематику, пов'язану із визначенням змісту правовідносин. Правовідносини – це численні та різноманітні зв'язки їх учасників, здійснювані за допомогою покладених на них суб'єктивних прав та обов'язків. Поруч із сукупністю фактичних дій, спрямованих на їх здійснення та виконання, вони становлять зміст правовідносин. В. А. Белов характеризує правовідносини як ідеальну категорію, науковий прийом, уявний зв'язок прав та обов'язків, що дзеркально відображають конкретні фактичні відносини³. Ф. К. фон Савіньї вказував на дві частини правовідносин: 1) матерію, тобто відносини самі по собі, та 2) юридичне визначення цієї матерії. Першу частину вчений називав матеріальним елементом правовідносин (чистим фактом), другу частину – формальним елементом, тобто тим, що підносить фактичні відносини до юридичної форми⁴. У свою чергу Н. О. Бутакова зазначала, що правові відносини не можуть бути зрозумілі ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку люд-

¹ Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / отв. ред. А. К. Кравцов. СПб: Юрид. центр Пресс, 2006. С. 220-223.

² Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. С. 238.

³ Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под ред. В. А. Белова. М.: Юрайт-Издат, 2008. С. 210-211.

⁴ Савиньи Ф. К. Система современного римского права / пер. с нем. Г. Жигули-на; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубарь. М.: Статут, 2011. Т. 1. С. 457.

ського духу, навпаки, вони кореняться в матеріальних умовах життя. Реальні дії, діяльність, поведінка суб'єктів правовідносин є віддаленим змістом самих правовідносин, матеріальним змістом другого рівня. Матеріальність змісту правовідносин проявляється не лише в реальності регульованих суспільних відносин, а й у реальності фактичної поведінки учасників правовідносин, що відповідає нормам права, суб'єктивним правам та юридичним обов'язкам. Суб'єкти та об'єкти правовідносин (речі, гроші, цінні папери, роботи, послуги тощо) мають цілком реальний характер. Отримавши право на «життя» за допомогою норм об'єктивного права, будучи зовнішньою формою суспільних відносин та володіючи основними елементами структури (суб'єктами, об'єктами, суб'єктивними правами та юридичними обов'язками), правовідносини набувають свого самостійного змісту та внутрішньої форми¹. Форма – це не оболонка, яку можна відокремити від змісту. Як будь-яке наукове поняття, поняття «правовідносини» саме по собі абстрактне, але водночас воно позначає конкретні, реальні відносини, в яких беруть участь певні особи, наділені правами та обов'язками².

Будучи зовнішньою формою для суспільних відносин, правовідносини мають свою внутрішню форму та свій внутрішній зміст. Внутрішнім (юридичним) змістом правовідносин є суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників з присутністю тих чи інших фактичних суспільних відносин (матеріального змісту), а внутрішньою формою – порядок розташування та взаємодії всіх складових елементів (структури) правовідносин, їх властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей та тенденцій, що характеризують їх сутність. З одного боку, правовідносини – це ідеальне (правове, надбудоване) явище; з іншого боку, вони мають змістовну (фактичну) основу. Між правовими та фактичними відносинами не існує чіткого вододілу: у реальному житті вони єдині та в багатьох випадках невіддільні один від одного³.

¹ Бутакова Н. А. Правоотношения в структуре правовой действительности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 /С.-Петербур., гос. ун-т. СПб., 2006. С. 144-159.

² Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. С. 79.

³ Прокопьев А. Ю. Гражданские правоотношения: понятие, элементы и виды: моногр. М.: Юрлитинформ, 2016. С. 25-26.

Отже, змістом будь-яких правовідносин є суб'єктивні права та обов'язки. Слід зазначити, що зміст правовідносин залежно від наділення суб'єктів правами та обов'язками умовно можна поділити на: а) простий (у якому праву однієї сторони кореспондує обов'язок другої сторони (наприклад, договір дарування, позики – тобто односторонні договори)); б) складний (у якому правам та обов'язкам однієї сторони кореспондують права та обов'язки другої сторони (наприклад, договір купівлі-продажу, підряду, перевезення – двосторонні договори)).

Крім суб'єктивних прав та юридичних обов'язків до змісту правовідносин О. Ф. Скакун відносить також повноваження та відповідальність суб'єктів правовідносин¹. У науці, як вже було зазначено, виокремлюють юридичний та фактичний зміст правовідносин. Юридичний зміст правовідносин проявляється шляхом надання суб'єктам правовідносин реальної можливості здійснити їхні суб'єктивні права та виконати юридичні обов'язки, що регламентуються нормами права². Фактичний зміст – це та фактична поведінка, дія (бездіяльність), яку уповноважений може, а правозобов'язаний повинен здійснити³. Деякими науковцями виокремлюється ще й вольовий зміст, тобто воля держави та воля самих суб'єктів, які є учасниками правовідносин⁴. На наш погляд, необхідно поряд з юридичним та фактичним змістом розглядати ще й змішаний зміст, тобто поведінку уповноваженої та зобов'язаної особи, яка приводить до належного виконання зобов'язання (відповідно до норм права та договору) і містить елементи юридичного та фактичного змісту.

Характеризуючи правомочність та обов'язок, Є. М. Трубецький зазначав, що коли об'єктивне право складається із сукупності

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

² Цюра В. В. Теоретичні питання інституту представництва в цивільному праві України: монографія / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: ФОП Мельник А. А., 2016. С. 209, 210.

³ Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2007. С. 130.

⁴ Теорія держави і права: навч. посіб. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, доц. Ю. А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Дніпропетр. Держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2013. С. 204.

юридичних норм та «являє собою суспільний елемент права», то право в суб'єктивному значенні «складається з правомочностей та обов'язків інших». Юридична свобода однієї особи неодмінно містить у собі домагання, вимогу, спрямовану до інших осіб, належних поважати цю свободу¹. Саме правовідносини створюють надійний взаємозумовлений правовий зв'язок між суб'єктами права, коли законним домаганням носія суб'єктивного права відповідає юридичний обов'язок².

Суб'єктивне право або право окремої особи є невід'ємним поняттям правової системи та правової науки. Виокремлення суб'єктивного права в складі правовідносин є необхідним, якщо врахувати, що воно виникає як мінімум між двома суб'єктами, де поняття суб'єктивного права сприяє розподілу прав та обов'язків зазначених учасників правовідносин з тим, щоб можливості певної поведінки одного суб'єкта не становили загрози можливостям відповідної поведінки другого суб'єкта.

Традиційно в теорії права суб'єктивний юридичний обов'язок визначається як міра передбаченого законом необхідного (належного) здійснення зобов'язаною особою певної дії (або утримання від такої) з метою дотримання суб'єктивного права другого, уповноваженого суб'єкта³. Обов'язок існує лише остільки, оскільки існує право.

У науковій літературі склалася думка про первинність прав відносно обов'язків. Як правило, у теорії віддається перевага правам, у зв'язку із чим ученими досліджуються насамперед права, а потім обов'язки, які залишаються ніби в тіні прав. На думку Ю. К. Толстого, основні зусилля мусять бути спрямовані на осмислення суб'єктивного права, визначивши яке, ми легко зможемо визначити зміст його корелята – суб'єктивного обов'язку⁴. Отже, право завжди вважалось (та й нині вважається) первинним, а обов'язок виникає

¹ Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / науч. ред. Г. Г. Вернадский, сост. Ю. А. Сандулов. СПб.: Лунь, 1998. С. 121.

² Прокопьев А. Ю. Гражданские правоотношения: понятие, элементы и виды. С. 3.

³ Буянов Ю. Г. Гражданское правоотношение: его содержание и правовая природа. *Марийский юридический вестник*. 2011. № 8. С. 193.

⁴ Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с.

з права, тобто є вторинним, внаслідок чого суб'єктивному праву й слід приділяти більше уваги. З такою точкою зору, яка склалася в теорії, не можна погодитися, оскільки не лише право може бути первинним у правовідносинах, але й обов'язок може мати також першорядне значення для правовідносин.

Так, в односторонньому правочині (наприклад, заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК)) заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наприклад, наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). Тобто для того, щоб реалізувати право на майно, необхідно спочатку виконати умову, яка визначена заповідачем у заповіті і є обов'язковою для виконання спадкоємцем. Без належного виконання зазначеної умови спадкоємець не зможе реалізувати своє право. Таким чином, у цьому випадку прослідковується така схема: *виконання обов'язку (умови) – реалізація суб'єктивного права*.

Односторонні правочини із покладанням обов'язку на інших осіб, за словами І. В. Спасибо-Фатєєвої, «можуть вчинятися лише у разі, якщо така особа наділена відповідним повноваженням згідно з законом або умовами правовідносин, в яких вона перебуває»¹. Такі особливі правомочності носія суб'єктивного права щодо вираження своєї волі, яка спрямовується на виникнення обов'язків у інших осіб, на чому й засновуються односторонні зобов'язуючі правочини, у літературі називаються по-різному: «секундарні правомочності»², «правомочність на відшкодування юридичного становища»³. Вони мають додатковий характер, бо, як правило, можливість їх вчинення за волею однієї особи передбачається за домовленістю сторін договору (двостороннього правочину)⁴. Слід додати, що тільки при виконанні по-

¹ Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр. Харків: Золоті сторінки, 2012. С. 420.

² Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. С. 9.

³ Агарков М. М. Юридическая природа железнодорожной перевозки. *Право и жизнь*. 1922. №2. Кн. 3. С. 17-19.

⁴ Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр. Х.: Золоті сторінки, 2012. С. 420.

кладеного обов'язку (домовленості) правовідносини сторін можна вважати двосторонніми.

В абсолютних правовідносинах на власника частки у спільній частковій власності покладається обов'язок письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, вказавши ціну та інші умови, на яких він її продає (ч. 2 ст. 362 ЦК України). Виконавши належним чином цей обов'язок, власник зможе реалізувати своє суб'єктивне право на укладення договору.

При укладенні договору з самого початку на конкретно визначених суб'єктів може бути покладено виконання обов'язку для подальшої реалізації суб'єктивного права. Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 875 ЦК України за договором будівельного підряду підрядник зобов'язується збудувати і здати у встановлений строк об'єкт або виконати інші будівельні роботи відповідно до проектно-кошторисної документації, а замовник зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт), передати затверджену проектно-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладається на підрядника, прийняти об'єкт або закінчені будівельні роботи та оплатити їх. При укладенні договору перевезення перевізник може зобов'язати відправника з самого початку належним чином упакувати речі, що будуть підлягати перевезенню, і вже після належно виконаного обов'язку відправника взяти на себе певний спектр обов'язків з перевезення.

Таким чином, у перерахованих випадках спочатку в певних осіб виникає обов'язок, який необхідно виконати для того, щоб можна було реалізувати суб'єктивне право, що виникне після виконання обов'язків. В. Л. Яроцький стверджує, що суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок, незалежно від того, кореспондуються вони чи ні, підлягають розгляду як окремі цивільно-правові засоби¹. З такою думкою слід повністю погодитись (у даній роботі також відстоюється самостійність зазначених категорій).

¹ Яроцький В. Л. До питання щодо теоретичної спроможності конструкцій «право на право», «право на обов'язок», «обов'язок на обов'язок». *Сучасні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова, м. Харків, 19 груд. 2014 р. Харків, 2015. С. 8.